

Univerzitet u Tuzli
Filozofski fakultet
Odsjek za historiju

Zimski semestar akademske 2014./2015. god.

Izborni predmet: „Tragovima naših komšija: Jevreji u Bosni i Hercegovini i holokaust“¹

**Predavanje na temu:
„Holokaust u Bosni i Hercegovini: politika (ne)sjećanja“²**

Gost predavač:

Prof. dr. Husnija KAMBEROVIĆ, direktor Instituta za istoriju, Sarajevo i profesor na Univerzitetu u Sarajevu

Tuzla, 17.12.2014.godine

Holokaust u Bosni i Hercegovini: politika (ne)sjećanja
(transkript predavanja)

Mnogi holokaust pokušavaju upotrijebiti kako bi označili stradanje i drugih ljudi, ne samo Jevreja. Zbog toga su se neki dosjetili pa u posljednje vrijeme kad govore o stradanju, kad govore o holokaustu a misle na stradanje Jevreja, onda to „h“ pišu velikim slovom, a kad govore o drugima onda to „h“ pišu malim slovom. Ali u principu holokaust je rezerviran za stradanje Jevreja. Dakle, šta hoću reći, politika sjećanja u BiH poslije Drugog svjetskog rata je uglavnom promovirala herojstvo partizana i akcenat je bio na sjećanje na žrtve fašističkog terora. Dakle, bez posebnog naznačavanja stradanja jednih ili drugih, ili bez posebnog isticanja stradanja Jevreja.

Kad pogledate spomenike koji su građeni - ne samo na prostoru Bosne, a takvih je zapravo na prostorima Bosne i Hercegovine vrlo malo, nego i drugdje – onda vi vidite da su uglavnom i mjesta na kojima su stradali Jevreji uglavnom obilježavana kao mjesta na kojima su stradali naši narodi, pripadnici naših naroda, ili su to najčešće partizani ili komunisti ili pripadnici NOP-a. Dakle, to herojstvo koje je pripisivano partizanima i sjećanje na žrtve fašizma nije ostavilo prostor za posebno naglašavanje žrtava holokausta Jevreja.

Ako pogledate prostor Bosne i Hercegovine da se tu procentualno najveći broj stradalih odnosi upravo na Jevreje. Bilo je recimo u BiH negdje oko 14 000-14 500 Jevreja do Drugog svjetskog rata. Od nekih 10 000 Jevreja koliko ih je bilo u Sarajevu taj broj stradalih se kreće između 7 000 i 8 000. Likvidirani su većina van Sarajeva, ali i u Sarajevu, na ulicama, na Vracama i nekim drugim mjestima gdje su streljani, ali su, dakle, to jedno

¹ Ovaj izborni predmet finansiran u okviru EU-projekta "After the traces of our neighbors: Jews in Bosnia and Herzegovina and the Holocaust".

² Autor teksta je prof. dr. Husnija Kamberović. Sva prava na tekst pripadaju isključivo autoru teksta.

prikupljanje, skupljanje, transportovanje prema logorima, raznim, u NDH i u logorima izvan NDH, dakle od nekih skoro 14 000-14 500 oko 10 000-10 500 Jevreja u BiH je likvidirano, što je ogroman broj u odnosu na broj stanovnika, na broj Jevreja koji je bio. S druge strane, ako pogledate recimo samo podatak da je u Sarajevu tad bilo nekih 50 000 ljudi i da je od tih 50 000, 10 000 bilo Jevreja – znači to je skoro petina stanovništva su bili Jevreji – i od tih 10 000 više od 70% je likvidirano.

E sad, ako imamo tu spoznaju da se radi o likvidaciji tako velikog, procentualno velikog, broja ljudi, zašto onda nemamo građenje sjećanja na te ljude? Jedan od odgovora je upravo to što sam na početku rekao da sjećanje na ili promoviranje žrtava fašističkog terora i isticanje žrtava kao antifašista nije ostavilo prostora za posebno isticanje i obilježavanje žrtava samog holokausta, premda i taj pojam holokausta nije bio odmah 1945. nego nešto kasnije. E sad, na koji način mi to možemo vidjeti, naprimjer, ako vidite, recimo u Sarajevu, tamo imate nekoliko, imate niz spomenika koji govore o sjećanju na Drugi svjetski rat, o partizanima, o žrtvama terora i tako dalje, komunistima koji su hrabro poginuli u ovim akcijama ili onim akcijama, ali nemate spomenika koji bi posebno izdvajao žrtve holokausta.

U jevrejskom groblju naprimjer u Sarajevu, ali čak i u tom groblju, koje nije naravno groblje koje je napravljeno kao neka spomenička cjelina za žrtve holokausta, jer je to prostor, koji je kao cjelina, dakle kao groblje, koristilo se kao groblje još od 16. stoljeća, ali unutar tog groblja je, poslije Drugog svjetskog rata, napravljena je spomen-kosturnica i podignuti su i neki spomenici koji trebaju podsjećati na žrtve rata. Unutar samog jevrejskog groblja imate spomenike koji trebaju da simboliziraju i podsjećaju ljude na žrtve holokausta, imate natpise koji ni u jednoj riječi ne upotrebljavaju pojam holokaust nego govore o Jevrejima žrtvama fašističkog terora, i zapravo, posebno se naglašava „Jevrejima borcima“, nemate one koji nisu borci nego se akcentat stavlja na žrtve, Jevreje, ali borce, dakle partizane, pripadnike NOP-a. A najveći broj Jevreja je likvidiran ne u partizanskim jedinicama, nego su likvidirani kao civili. Odlazak u partizane je za Jevreje, zapravo, značio spas. Imate, dakle, u samom tom groblju, spomenike koji uopće ne govore o žrtvama holokausta nego govore o Jevrejima žrtvama fašizma i o Jevrejima partizanima, Jevrejima borcima palim u ratu '41.-'45. godine.

S druge strane, imate recimo, također jednu od velikih spomeničkih cjelina u Sarajevu – to je spomen-park Vrace – koji je vjerovatno jedan od posljednjih velikih, monumentalnih spomenika koji su građeni kao sjećanje na Drugi svjetski rat, otvoreni su negdje početkom '80-tih godina, mislim 1981. godine i imate popise žrtava, ali nigdje nemate naglašavanje, posebno naglašavanje žrtava holokausta nego se uvijek promoviraju žrtve fašističkog terora.

E sad, naravno da je to malo teže objasniti – ja sam ovdje zato htio da vam pokažem jednu knjigu čiji je autor Jovan Bajford, knjiga koja govori o starom Sajmištu. To je bio jedan logor, danas je to dio Beograda i u toku Drugog svjetskog rata on se zapravo – to je znači bio jedan logor, pred rat je tu napravljen niz malih zgrada, znači jedan prostor, gdje se trebao održavati sajam, to je dio danas prema Ušću i dr. šoping centrima – taj dio današnjeg Beograda je u ratu 1941.-1945. zapravo bio dio Nezavisne Države Hrvatske. Sad se malo vratite u historiju, znate da je Austro-ugarska monarhija faktički bila do Beograda, i taj prostor gdje je bio taj logor – Nijemci su onda taj prostor Sajmišta pretvorili u logor – i tu je stradalo nekih 10 000 do 12 000 Jevreja.

Dakle, klasično mjesto holokausta, ali ni nakon toliko vremena, na tom, na tom klasičnom mjestu holokausta, nemate komemoriranje žrtava holokausta, ali ne znači da se žrtve koje su tu pale nisu, na neki način, komemorirale. Ali politika sjećanja nije vodila na sjećanje na žrtve holokausta – što je klasičan primjer – nego zapravo na žrtve fašističkog terora, i ovaj autor Jovan Bajford prati, a manje više njegov model se onda može primijeniti

na sva ostala mjesta holokausta, on prati kako se zapravo promjenom društvenih okolnosti poslije Drugog svjetskog rata, pa u vrijeme socijalizma a i post-socijalizma, kako su te društvene okolnosti marginalizirale sjećanje na holokaust i to na klasičnim mjestima holokausta.

Nije problem ako imate marginalizaciju sjećanja na holokaust na mjestima koja nisu sama po sebi neka mjesta holokausta – npr. dešavala se neka ubista, među njima neke likvidacije i tako dalje, pa bilo je i Jevreja, to je razumljivo da gajite sjećanje samo na žrtve koje su stradale. Ali ovdje imate klasične primjere holokausta, gdje su likvidirani – uz te Jevreje bilo je i drugih, naravno – ali je ovdje dominantna skupina likvidiranih Jevreja, i on pokazuje kako su te društvene okolnosti zapravo, čitavo vrijeme, i u socijalizmu i u post-socijalističkom razdoblju, marginalizirale žrtve holokausta, odnosno holokaust. Dakle uopće ne pominju pojam holokausta, nego stalno ističu žrtve fašizma u socijalizmu, a potkraj socijalističkog razdoblja dakle devedesetih godina, kad socijalizam pada, kad se ruši, i kad se počinju voditi razne debate i naglašavati žrtve koje nisu više samo antifašističke žrtve, dakle nisu žrtve fašističkog terora, nego su to Srbi kao žrtve fašizma, Muslimani ili Hrvati kao žrtve fašizma, dakle u tom periodu od devedesetih godina kada se počinje naglašavati taj nacionalni karakter žrtava, ponovo se – iako se počinje graditi sjećanje, nešto drukčije nego u vrijeme socijalizma, ponovo okolnosti u kojima se to gradi, marginalizira holokaust, i to na koji način?

Recimo, ako pratite vrijeme Miloševića u Srbiji, a on to u ovoj knjizi želi pokazati, onda ćete vidjeti, onda se vidi da se zapravo počinje naglašavati stradalnička, i nekako zajedno, dakle, graditi sjećanje na stradanje Srba, Jevreja i Roma. Dakle, opet se gradi neka zajednička kultura sjećanja, opet se gradi sjećanje na zajedničke žrtve, i opet ova mjesta holokausta, i dalje se marginalizira sam holokaust. Dakle, nemate naglašavanja da su to Jevreji, žrtve holokausta i tako dalje, nego se naglašava: to su žrtve Srba, Roma i Jevreja. Dakle, imate novu politiku koja kako bi naglasila nacionalne žrtve, te nacionalne žrtve izjednačava sa žrtvama holokausta i time, zapravo, daju veći značaj vlastitim nacionalnim žrtvama. I opet imate politiku marginalizacije holokausta.

Manje-više identičan model je i u drugim dijelovima Jugoslavije, pa i kod nas u Bosni i Hercegovini. Mi, koliko ja znam, a nisam se nešto posebno time bavio, ali mi nemamo tako nekih velikih mjesta na kojima bismo, na kojima se ljudi sjećaju holokausta. Zašto? Identičan odgovor bi se mogao, prema istom modelu kao i Bajford na ovom primjeru Sajmišta što pokušava prikazati, napraviti i kod nas. Dakle, imate mjesta sjećanja koja su mjesta sjećanja u vrijeme socijalizma bila na žrtve fašističkog terora svih naših naroda i narodnosti, i onda poslije devedesetih godina imate mjesta sjećanja koja promoviraju muslimanske žrtve, srpske žrtve u ratu je li, i unutar tog sjećanja na vlastite žrtve ne ostavlja se prostor za sjećanje na žrtve holokausta. I ako se sjećamo žrtava Drugog svjetskog rata onda, onda nemate sve to 200.... godine - kada je usvojena ili donešena ova preporuka o obilježavanju 27. januara kao Dana holokausta - mi ovdje nismo imali zapravo nikakvu posebnu, niti posebne datume, niti posebna mjesta na kojima bismo se sjećali holokausta.

E sad, šta ili na koji način mi možemo danas nekako vraćati, ili hajde recimo tako, na neki način, ispravljati da naša dosadašnja nesjećanja na holokaust – ukoliko se opet sve svodi na sjećanje na holokaust na Dan holokausta 27. januara opet će to biti nedovoljno. Zašto? Dakle, ne znači to da negrađenje sjećanja na holokaust, ne znači to da holokaust nije bio poznat, naprotiv, recimo, ja mislim da knjige koje su pisane o holokaustu - ali ne pod tim nazivom nego su pisane o žrtvama, o Jevrejima koji su ubijeni u ratu – i unutar knjiga u kojima se govorilo uopće o Drugom svjetskom ratu, dakle, podaci do kojih su došli istraživači '50-ih i '60-ih godina i dan danas su manje-više nepromijenjeni. Dakle, ja bih rekao da su informacije koje smo mi imali još 1952. godine kada su se pojavili neke veće knjige o

stradanjima Jevreja u ratu, pa onda kasnije nastajalo je niz spomenica, da bi jedna sinteza nastala negdje početkom '80-ih godina o Jevrejima Jugoslavije koji su ubijeni u ratu, dakle dovoljno kad pogledate te knjige onda vidite da su uglavnom poznate žrtve, jevrejske žrtve. I tu, gotovo, rekao bih, da nije bilo pomijeranja u kasnijim istraživanjima. Kasnija istraživanja su dodavala manje-više nešto novog, ali u principu razmjere holokausta koje su bile poznate, bile definirane još '50-ih, ostale su do dana današnjeg. Dakle, o broju ubijenih Jevreja, o mjestima gdje su oni likvidirani, o načinima na koji su oni likvidirani – bilo je već poznato '50-ih godina i od tad do sad se to skoro ništa nije promijenilo.

Zašto je to tako? Još ovo da dodam, dakle, ja mislim da je problem holokausta i žrtava holokausta, i razmjera holokausta, kad to pogledate vidite da su već neposredno iza rata procjene žrtava holokausta na nekih 6 miliona ljudi u Evropi. I to su bile neke procjene koje su napravljene odmah iza rata. Mnoge procjene o žrtvama u Drugom svjetskom ratu su dovođene u pitanje, i rekao bih tako '80-ih, krajem '80-ih početkom '90-ih radikalno promijenjene kroz tu neku reviziju historije i drugih pogleda na prošlost. Jedino broj žrtava holokausta se uopće nije promijenio. Dakle te procjene žrtava, razmjera holokausta koje su iznesene neposredno nakon Drugog svjetskog rata, kažem na razini Evrope negdje oko 6 miliona, one se uopće nisu promijenile. I razmjere holokausta tj. broja žrtava holokausta u Jugoslaviji, u Bosni i Hercegovini, koje su iznesene poslije Drugog svjetskog rata se uopće nisu mijenjale.

Postoje dva moguća objašnjenja: jedno je da su te procjene bile doista realne, da tako kažem, i da sva kasnija istraživanja su samo potvrđivala te procjene – to je moguće i vjerovatno je tako.

A s druge strane u većini zemalja svijeta imate zakone o zabrani negiranja holokausta i zapravo svako dovođenje u pitanje razmjera holokausta je bilo vrlo problematično sa stanovišta zakona. Kad recimo bivši iranski predsjednik Ahmedinežad on je negirao holokaust, i imate niz nekih drugih ljudi koji...a i neki istraživači su se suočavali sa, morali su na sudu odgovarati zato što su negirali holokaust. Dakle, prosto je zabranjeno negiranje holokausta. I moguće je, to je još jedno dodatno obrazloženje je li, da i takva društvena atmosfera je zapravo otežavala svako preispitivanje tih procjenjenih razmjera holokausta.

Ali, kad je u pitanju Bosna i Hercegovina, onda tih 10 000 žrtava holokausta – te procjene koje su se pojavile poslije Drugog svjetskog rata – su ostale do dana današnjeg, ne samo nepromijenjene nego su, zapravo, svakim novim istraživanjem samo potvrđivane. Dakle, sigurno su razmjere holokausta i bile kao što su bile te procjene neposredno nakon završetka Drugog svjetskog rata.

I na koji način mi danas možemo graditi sjećanje na holokaust? Ako ostanemo na ovom sjećanju za 27. januar onda nećemo naravno puno napraviti. Svi ćemo se sjećati samo 27. januara, znaćemo da će se organizirati neke izložbe, da će možda biti promocije nekih knjiga, i dva ili tri dana nakon toga svi ćemo ponovo zaboraviti na te žrtve holokausta.

S druge strane postavlja se realno pitanje da li, i u društvenim okolnostima u kojima mi danas živimo, postoji neko opravdanje da mi žrtve holokausta izdvajamo od ostalih žrtava koje su pale u Drugom svjetskom ratu, od genocida nad Muslimanima, od genocida nad Srbima itd. To je pitanje s kojim se svi mi možemo suočiti. Da li, ili zašto se ne sjećati na romske žrtve koje su pale u ratu, na Cigane, jer su oni bili na isti način pogođeni kao i Jevreji. Dakle, da li je naša kultura sjećanja koju mi danas možemo graditi kroz razne manifestacije, knjige, spomenike, tribine – pazite, razgovori o holokaustu su zapravo jedna vrsta sjećanja na holokaust – dakle, da li je to potrebno izdvajati danas kako bismo

naglašavali žrtve holokausta u odnosu na druge žrtve koje su bile u Drugom svjetskom ratu a koje se ne definiraju kao holokaust nego kao genocid.

Ja mislim da okolnosti u kojima mi danas živimo mogu nas nagnati na jedan odgovor koji bi glasio „Ne, zašto bismo mi izdvajali žrtve holokausta u odnosu na druge žrtve...“, ali ukoliko uporedimo žrtve holokausta i pronađemo žrtve Jevreja u odnosu na – dakle razmjere tog zločina – u odnosu na populaciju koja je bila, onda ćemo vidjeti da postoji itekako razlog da se na te žrtve holokausta odvojeno sjećamo u odnosu na druge žrtve koje su pale, pri čemu naravno mislim da ne treba zanemarivati ili marginalizirati druge žrtve genocida i drugih zločina. Ali ako imate jednu pojavu da je recimo 70% jedne populacije nestalo, onda samo po sebi te razmjere ukazuju na našu potrebu da se sjećanja na tako veliki broj, na tako veliki procenat likvidiranog stanovništva odvojeno sjećamo.

E sad, to jeste fraza, to jeste fraza, ali imate neke fraze koje morate stalno ponavljati, morate ih ponavljati da se one ne bi ponavljale. Dakle mi moramo pričati o holokaustu da se holokaust ne bi ponovio.

Bez obzira na to kad danas promatrate okolnosti u kojima u nekom širem svjetskom okviru onda se možete vrlo često susresti s nekima koji prigovaraju žrtvama holokausta, ne žrtvama nego onima čiji su preci preživjeli holokaust ili doživjeli holokaust ili likvidirani u holokaustu, ali dakle koji su prošli kroz holokaust, Jevreji, da danas na isti način, zapravo, čine neke zločine koji su njima činjeni u vrijeme holokausta. Dakle, ako pogledate situaciju na Bliskom istoku, odnosi Izrael i Palestina itd. u mnogim dijelovima svijeta ćete danas, ja sam imao priliku gledati i slušati neke ljude kako prigovaraju da Jevreji nisu ništa naučili iz holokausta, ali ne da su oni svjesni, nego isto ono što su proživjeli oni u holokaustu zapravo sad čine drugima, Palestincima. Dakle, imate takvih interpretacija, koje možete čuti.

Time ću ja završiti, dakle, ja mislim da je danas priča o holokaustu svojevrsno sjećanje na holokaust i mnogi će reći da danas, zapravo, teme o holokaustu postaju, kako biste vi mladi rekli, ono „in“ teme, „cool“ teme, teme koje su u središtu neke pažnje, pozornosti i istraživanja i vjerovatno je razlog to da zapravo država Izrael i razne institucije koje su oni stvorili od muzeja Jad Vašem pa nadalje, i po čitavom svijetu njihova izuzetna aktivnost koja podrazumijeva ne samo sjećanje na prikupljanje svih izvora koji govore o holokaustu, nego zapravo i neka njihova politika koja ide nekom promoviranju onih koji su spašavali Jevreje u Drugom svjetskom ratu, u holokaustu. Dakle, ta njihova rekao bih aktivnost dovodi do toga da u većini zemalja svijeta danas su rasprave o holokaustu u središtu pažnje i dakle kroz te rasprave o holokaustu se sigurno, nekako, njeguje i čuva sjećanje na holokaust.

A da li u tom sjećanju na holokaust treba graditi sjećanje na ostale žrtve Drugog svjetskog rata – da, naravno – jer ukoliko bi prestalo sjećanje na druge žrtve, onda bi danas i mi zapravo pravili isto ono što su pravili u vrijeme socijalizma marginalizacijom drugih žrtava, a isticanjem samo žrtava holokausta zapravo činimo drugima nepravdu i onda u nekim drugim, promijenjenim okolnostima bi se moglo desiti da neke buduće generacije prigovaraju nama ono što mi danas možemo prigovarati prošlim generacijama.

E sad, ja sam se uvijek pitao da li su komunisti iza Drugog svjetskog rata tu neku politiku nesjećanja na holokaust svjesno izabrali. Bilo bi krivo reći da su oni time željeli minorizirati jevrejske žrtve, jer su doista jako puno istraživali o tome, ali htio bih pročitati jedan, samo jedan dio, jednu malu rečenicu iz jednog izvještaja koji je pisao jedan čovjek koji nije bio Jevrej ali je u toku Drugog svjetskog rata u Sarajevu bio povjerenik Jevrejske

zajednice u Sarajevu, Srećko Bujas se zove, bio je sudija i svi ste to do sad već čuli i njegov izvještaj itd., i on je bio jedan od prvih koji je u jednom detaljnom izvještaju na nekih skoro stotinjak stranica krajem '45-e početkom '46-e godine opisao stradanje Jevreja u Sarajevu.

Naravno ima potreba da se tom izvještaju priđe kritički, ali ono što je on u svom izvještaju rekao je otprilike slijedeće, na kraju ima jedna rečenica, on kaže, bilo je jako čudno gledati kako su pred oslobođenje Sarajeva (dakle pred kraj rata) odjedanput oni koji su bili povjerenici jevrejskih radnji, vlasnici jevrejskih stanova u toku rata (dakle koji su nakon deportacije Jevreja ušli i u njihove dućane, tvornice, stanove itd.) kako su odjedanput, kaže, postajali, počeli su da stvaraju neke petorke, da stavljaju na glave petokrake, i doslovno on ovako kaže: „Bilo je zanimljivo posmatrati kako se raniji petokolonaši transformiraju u petorke“, dakle oni koji su surađivali u ratu kako odjedanput krajem rata postaju pripadnici pokreta otpora, „kako od hitlerovskih zastava prave petokrake crvene zvijezde, kako raniji povjerenici jevrejskih radnji i vlasnici njihovih stanova i radnji obilnim novčanim prilozima pomažu partizanski oslobodilački pokret.“. Ovo je jedan dio njegovog izvještaja koji obično nekako ostaje izvan neke interpretacije ljudi koji su čitali njegov izvještaj i možda ovakve neke njegove opaske u tom izvještaju su i bile razlogom zbog čega taj njegov izvještaj koji je fantastičan, sa jako puno informacija, imena itd. nije zapravo bio toliko, nije bio dovoljno poznat – kao što se i o samom Srećku Bujasu jako malo zna, osim tih osnovnih informacija.

Da zaključimo, ja mislim da je naša politika nesjećanja iza Drugog svjetskog rata na tu politiku, na holokaust, bila posljedica prvo činjenice da je u vrijeme socijalizma uglavnom naglašavan heroizam partizana i naglašavano to zajedničko stradanje svih jugoslavenskih naroda i to je bilo u središtu kulture sjećanja, dakle sjećanje na heroje antifašističke borbe. A u tom post-socijalističkom razdoblju, dakle poslije devedesetih godina, ponovo nemamo neko posebno sjećanje na holokaust iz prostog razloga što se nametnula potreba da se sad gradi zajedničko mučeništvo sa Jevrejima – u Srbiji je kako kaže Bajford bilo važno naglasiti zajedničko mučeništvo Srba, Jevreja i Roma u post-socijalističkom periodu – a ne naglašavati samo žrtve holokausta jer time, zapravo, ne bismo bili u prilici naglasiti vlastite nacionalne žrtve.

Ali, ključna stvar, činjenica da nemamo posebno sjećanje na holokaust uopšte ne znači da se žrtve holokausta nisu istraživale, naprotiv, žrtve holokausta su već od pedesetih godina bile predmet istraživanja i razmjere holokausta i u Bosni, ali i na prostorima Jugoslavije su itekako dobro poznate. Što, naravno, ne znači, da još uvijek nema prostora da se prave neka nova istraživanja, da se daju neke nove perspektive, te da se dodaju neki novi argumenti.